

Stanisław Wilk (Jelenia Góra)

GRAVES OF THE LUBLIN-VOLHYNIAN CULTURE AT SITE 2 IN KSIĄŻNICE, DISTRICT OF BUSKO ZDRÓJ. 2004 EXPLORATION SEASON

The 56th volume of the *Sprawozdania Archeologiczne/Archaeological Reports* provides information on four graves (No. 1, 2, 3 and 4) at the cemetery of the Lublin-Volhynian culture (henceforth: LVC) in Książnice, Pacanów commune, discovered during rescue excavations in 2001–2003. The graves featured rich inventories including flint artifacts, clay vessels and unique copper products (Şiria type copper axe, necklace and earring made from a copper wire, copper plate bracelet decorated with punched ornamentation, copper chisel; cf. Wilk 2004). Excavations carried out at the site in 2004 led to new valuable discoveries from the Neolithic period. The I/04 excavation unit was demarcated in relation to the south-eastern section of the I/01/02 excavation unit, an asphalt road cutting across the elevation on which the site was located, and to the I/03 excavation unit, whose Annex C' had not been explored thoroughly in 2003 (Fig. 1). The exploration, though planned to cover the area of an are, encompassed only 0.89 of the surface (the quarters A, B and C, and part of the quarter D of the I/04 excavation unit), which was due to a great accumulation of features within the I/04 excavation unit, their considerable scientific value and a very exacting method of exploration ('negative' exploration). The uncovered features included two further LVC graves (No. 5 and 6), storage pits from the Funnel Beaker culture, and a multiple niche grave representing the Złota culture (Fig. 2). The excavations were funded by the Regional Department of Conservation Service in Kielce and the district authorities in Busko Zdrój.

MATERIALS

1. Description of the features

The analysis below concerns two LVC pit graves (one containing a skeleton, the other without human bones, having a symbolic function) discovered at Site 2 in Książnice in 2004.

LVC Grave 5 (Feature 1/04): a flat and roughly rectangular pit oriented along the N-S axis, uncovered in the central part of the quarter B of the I/04 excavation unit, containing a well preserved human skeleton (Fig. 3, 4, 8: A); the north side was partly damaged by Feature 5/04.

Inventory: three clay vessels (No 1: vessel with an S-shaped profile, two conical knobs placed at the maximum girth of the belly, and two small handles upturned slightly above the rim, found behind the skull, Fig. 8B; No. 2: wide-mouthed tureen-shaped vessel with two large horn-like knobs placed at the maximum girth of the belly, Fig. 8: C; No. 3: miniature pear-shaped cup deposited inside Vessel 2, Fig. 8: D); sixteen flint artifacts: two trapeziums (one low, the other ordinary, Fig. 9K, L), a small fragment of a blade or a flake made of chocolate flint, recovered from the fill of the feature (Fig. 9M), and an assemblage of twelve flint products (chocolate flint blade covered with cortex along one side, Fig. 9N; chocolate flint distal fragment of a blade with a broken-off tip, covered with cortex along its left side, Fig. 9: A; chocolate flint blade with broken-off tip and basal part, Fig. 9B; blade-like made of chocolate flint, Fig. 9: C; slim blade with a trapezoid cross-section, made of Volhynian flint, Fig. 9: O; chocolate flint end-scraper made on a blade with cortex and 'raw' surfaces in part and functional retouch of one edge on positive side, Fig. 9E; oblique endscraper on a large bilateral retouched blade made of chocolate flint, Fig. 9F; chocolate flint end-scraper with a retouched shoulder, the other side of the blade retouched only at the edge, Fig. 9I; chocolate flint blade with a retouched truncation, Fig. 9G; dual trapeze-like truncated blade with functional retouch made of Świeciechów flint and delicate gloss on one edge, Fig. 9H; bilateral converging retouched blade made of chocolate flint, Fig. 9J; bilateral converging retouched blade made of Volhynian flint, with trough-shaped retouch and delicate gloss on both edges, Fig. 9P); from among these flint artifacts, eleven were found in two clusters in the central western part of the grave, beside the right hip bone; the Volhynian flint bilateral converging retouched blade with trough-shaped retouch and delicate gloss on both edges lay under the left humerus (Fig. 4, 5); a blade broken at two ends (Fig. 9D), which can tentatively be included into the assemblage, was recovered from a slag heap beside the feature and may have come from its roof section; a small asymmetrical copper axe (of the Felsögalla type? or a variant between the Hajduszoboszló and the Sakalhat types?) was found under Vessel 2 (Fig. 6), across from the face of the skull (Fig. 8A).

Fig. 3. LVC Grave 5 at the depth of 30-50 cm
 Ryc. 3. Grób KLW nr 5 na głębokości 30-50 cm

Fig. 4. LVC Grave 5 in close-up from the east
 Ryc. 4. Zbliżenie grobu 5 KLW od E

Fig. 5. Position of the bilateral converging retouched blade within LVC Grave 5

Ryc. 5. Położenie wiórowca obubocznego zbieżnego w obrębie grobu 5 KLW

Fig. 6. Position of the copper axe within LVC Grave 5

Ryc. 6. Położenie siekierki miedzianej w obrębie grobu 5 KLW

Fig. 7. Copper axe from LVC Grave 5 after restoration
Ryc. 7. Siekierka miedziana z grobu 5 KLW po konserwacji

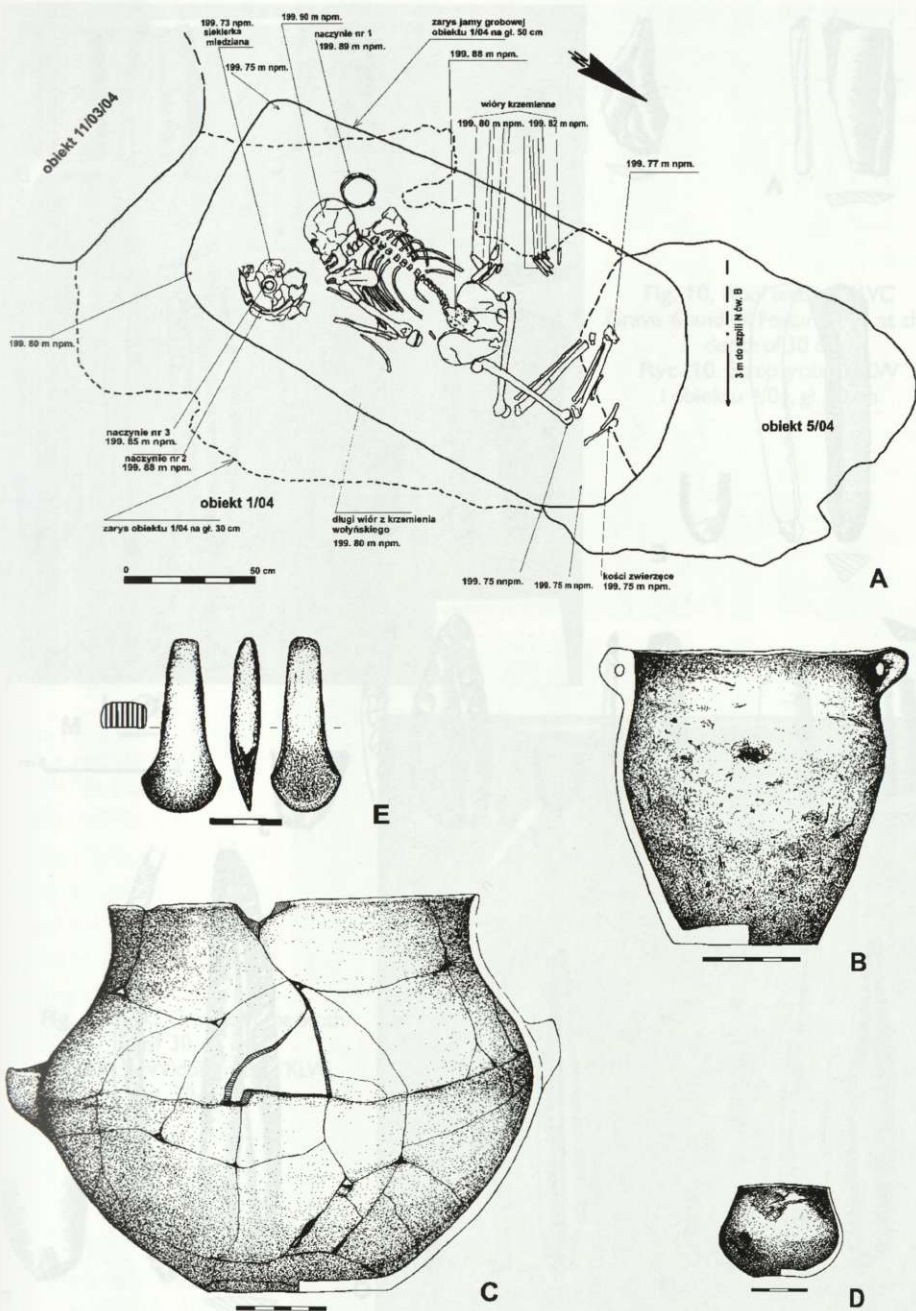

Fig. 8. Layout and inventory of LVC grave 5 at the depth of 30–50 cm
 Ryc. 8. Plan i wyposażenie grobu 5 KLW, gł. 30–50 cm

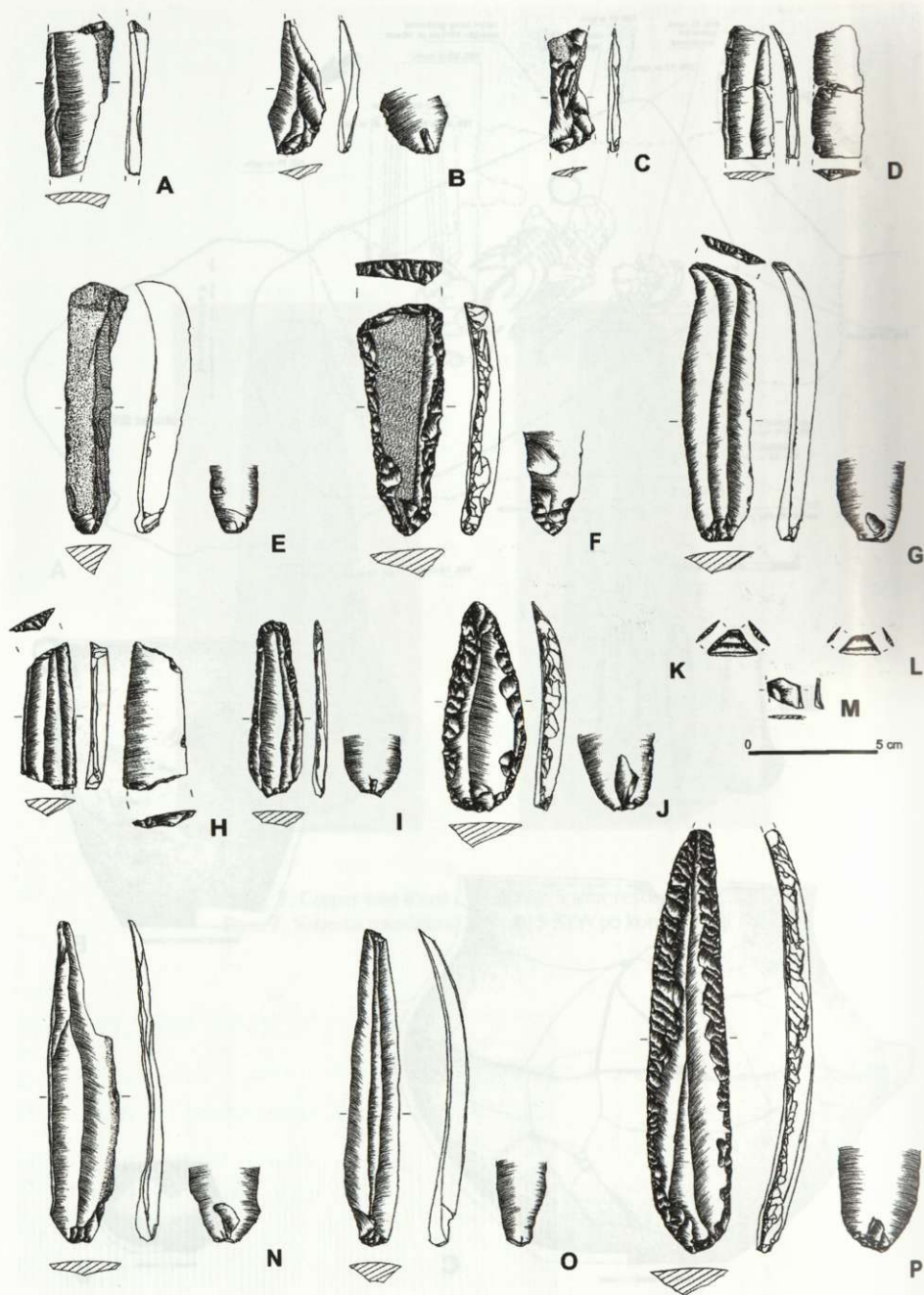

Fig. 9. Flint artifacts from LVC Grave 5 (drawings: Marcin Szeliga)
 Ryc. 9. Wyroby krzemienne z grobu 5 KLW, ryc. Marcin Szeliga

Fig. 10. Roof section of LVC Grave 6 and of Feature 4/04 at the depth of 30 cm
Ryc. 10. Strop grobu 6 KLWV i obiektu 4/04, gł. 30 cm

Fig. 11. LVC Grave 6 at the depth of 30-45 cm
 Ryc. 11. Widok grobu 6 KLW, gł. 30-45 cm

Fig. 12. Pear-shaped cups from LVC Grave 6 in close-up

Ryc. 12. Zbliżenie czarek gruszkowatych z grobu 6 KLW

Fig. 13. LVC Grave 6 and Feature 4/04 after 'negative' exploration, at the depth of 30–45 cm

Ryc. 13. Grób 6 KLW i obiekt 4/04 po eksploracji plastycznej, gł. 30–45 cm

The skeleton, preserved almost in its entirety, lay on its right side, partly on its stomach, with the head pointing south and facing east. Its legs were pulled up, the right one more so than the left, with the right knee joint protruding beyond the left leg, while the bones of the feet were found separately, at the depth of 50–70 cm within Feature 5/04. The skull and long bones were distinctly fractured in numerous places. The skeleton has been identified as a *Senilis* male (55–60 years old). In many respects, the skull of the skeleton uncovered in LVC Grave 5 resembles the skull of the skeleton from LVC Grave 4, identified as a *Maturus* male (approx. 50 years old). The men buried in the graves may have been related.

At the northern edge of LVC Grave 5, fragments of animal bones (long bones of a goat/sheep) were found, as it had been within LVC Grave 4.

Grave 6 (Feature 3/2004): uncovered at the north-eastern edge of the quarter A and within the annex A' of the I/04 excavation unit. It was a flat rectangular pit oriented along the N–S axis, slightly damaged from the north by the I/01/02 rescue excavation unit, and from the west — in its central western section — by Feature 4/04 (Fig. 10, 13). There were no traces of a skeleton, only a human phalanx which seems not to have originally been linked to the assemblage (Fig. 11, 14A).

Inventory: eight clay vessels arranged in three clusters: two pear-shaped cups (Vessels 1 and 2) with conical knobs at the maximum girth of the belly, deposited at the southern edge of the feature (Fig. 12, 14B, C); asymmetrical amphora with a squat belly and two small handles jutting over the rim (Vessel 3), deposited in the central part of the feature (Fig. 14D); two vessels (No. 4 and 5) in the northern part of the feature (Vessel 4: flowerpot-shaped vessel, preserved only in fragments, with a grooved mouth and a vertically punctured flattened handle diverging horizontally from the mouth, Fig. 14F; Vessel 5: flowerpot-shaped beaker, preserved only in fragments, Fig. 14E); Vessel 6: miniature pear-shaped cup deposited inside Vessel 2 (Fig. 14G); Vessel 7: miniature pear-shaped cup deposited inside Vessel 1 (Fig. 14H); Vessel 8: miniature pear-shaped cup deposited inside Vessel 3 (Fig. 14I); stone polisher lying on the bottom of Vessel 4. The grave contained animal long bones (arranged around Vessel 3), small fragments of bones and a fragment of a tooth, all coming from a goat/sheep. Archeozoological analysis has indicated that the fragments of animal bones from the fill of LVC Grave 6 and the fragments of animal bones from the fill of LVC Grave 5 may have been taken from one animal (i.e. they 'fit together'). It is possible that grave offerings in both features included the flesh of the same goat/sheep. However, the hypothesis seems controversial; another possibility is that the fragments of animal bones found in LVC Grave 6 had primarily been deposited in LVC Grave 5 and subsequently entered the fill of the former feature.

ANALYSIS

1. Vessels

LVC Graves 5 and 6 at Site 2 in Książnice contained eleven clay vessels, three found in Grave 5 and eight found in Grave 6 (Table 1). The set of pottery was diversified in terms of shape and technology, but it did not differ much from the one recovered from LVC Graves 1–4. It included the following forms:

- 1) vessel with an S-shaped profile, two handles close to the rim and two conical knobs placed at the maximum girth of the belly (Ks-c/1/1/04, LVC Grave 5),
- 2) wide-mouthed tureen-shaped vessel (cup) with two large horn-like knobs (Ks-c/2/1/04, LVC Grave 5),
- 3) pear-shaped cup ornamented with two knobs at the maximum girth of the belly (Ks-c/1/3/04 and Ks-c/2/3/04 from LVC Grave 6),
- 4) asymmetrical amphora with a squat belly and two small handles jutting over the rim (Ks-c/3/3/04, LVC Grave 6),
- 5a) flowerpot-shaped beaker (Ks-c/5/3/04, LVC Grave 6),
- 5b) flowerpot-shaped beaker with vertically punctured and flattened handles protruding horizontally beyond the line of the mouth (Ks-c/4/3/04, LVC Grave 6),
- 6) miniature pear-shaped cup (Ks-c/3/1/04, LVC Grave 5; Ks-c/6/3/04, Ks-c/7/3/04, Ks-c/8/3/04, LVC Grave 6).

Wide-mouthed pot-shaped vessels with an S-shaped profile and two small handles jutting over the rim (Fig. 8B) are known e.g. from Site 7 in Las Stocki (for an identical product, though ornamented additionally with incisions on the mouth, see Zakościelna 1986, 41; Fig. 10: 5) and Site 3 in Łañcut, Features 30 and 30A (Gruszczynska, Mitura 2002, 46; Table V: 10). It is worth noting that vessels with an S-shaped profile and handles placed close to the mouth have usually been found among LVC settlement materials. Vessel Ks-c/1/1/04 from LVC Grave 5 is the third vessel of this type which has been recovered from the cemetery in Książnice (Wilk 2004, 235). It may be assumed that the occurrence of such vessels is not accidental but typical of the local tradition.

Wide-mouthed tureen-shaped vessels (cups) ornamented with two large horn-like knobs (Ks-c/2/1/04 from LVC Grave 5, Fig. 8C) seem to be a variant of the IB8 type distinguished on the basis of the material from Bronocice (Kruk, Milisauskas 1985, 59; Fig. 23). Unlike classical vessels of the type, Vessel Ks-c/2/1/04 from LVC Grave 5 has a more bulbous belly and is ornamented with two large horn-like knobs. The ratio of its height to the diameter of its mouth approaches 1:1. Analogous forms have been recovered e.g. from Grodzisko I in Złota (Podkowińska 1953, Table VII: 1), Grodzisko II in Złota (Podkowińska *et al.* 1959, 251, 261; Table V: 2, 4; Fig. 10d), Łañcut (Gruszczynska, Mitura 2002, 42; Table I: 9 – fragment of mouth), Jaszczów (Nosek 1955, 128; Fig. 6; Kowalczyk 1950, Table II; Fig. 4). In certain respects (squat belly, large horn-like knobs placed at its maximum girth),

the artifact resembles Vessel Ks-c/1/9/03 from LVC Grave 4 (Wilk 2004, 233–234; Fig. 7C1).

Vessels Ks-c/4/3/04 and Ks-c/5/3/04 (Fig. 12F, E) can be ranked among flowerpot-shaped beakers (Zakościelna 1986, 36). An analogous vessel has been found in LVC Grave 1 at Site 2 in Książnice. Flowerpot-shaped beakers usually have a slightly flared, conical or barrel-shaped belly. Numerous beakers similar to Vessel Ks-c/5/3/04 come e.g. from LVC Grave in Bronocice (Kruk, Milisauskas 1985, 35; Fig. 12–3), Grodzisko I in Złota (Podkowińska 1953, 16; Table III: 3), Pit 36 at Site 7 in Las Stocki (Kadrow, Zakościelna 2000, 216; Fig. 19b, without the ornament of hanging triangles), and Pits 46 and 48 (Zakościelna 1986, 38, 43; Fig. 7: 1, 12: 1). Vessel Ks-c/4/3/04 provides a relatively rare example of a flowerpot-shaped beaker with two vertically pierced handles diverging almost horizontally from the rim. The handles may have been an advanced form of conical knobs, frequently found on flowerpot-shaped beakers and bowls, which – like those on the vessels from Pit 46 at Site 7 in Las Stocki (Zakościelna 1986, 38; Fig. 7: 4), Feature 15 C2 in Bronocice (Kruk, Milisauskas 1985, Table VII: 11) and Pit 10 at Grodzisko II in Złota (Podkowińska *et al.* 1959, 260; Fig. 9d) – protrude distinctly outwards. Flowerpot-shaped beakers with handles featuring a vertically pierced hole are known from Site 6 in Sandomierz (Ścibior 1993, 45; Table VIII: 4) and Pit 10 at Grodzisko II in Złota (Podkowińska, Rauhut, Krzak 1959, 260; Fig. 10c). The grooved line of the rim formed with fingernail impressions is unique within this group, but it occurs frequently within the 3rd and 4th variants of group IV distinguished on the basis of the LVC materials from Bronocice (Kruk, Milisauskas 1985, 59; Fig. 23 IV: 3, 4).

Pear-shaped cups resembling Vessels Ks-c/1/3/04 and Ks-c/2/3/04 from LVC Grave 6 in Książnice (Fig. 14B, C) come e.g. from Site 6 in Sandomierz (Ścibior 1993, 44, Table VII: 2, 3, 7; no horn-like knobs), Pit 14 at Grodzisko II in Złota (Podkowińska 1960a, 16; Fig. 7), Site 35 in Kosina (Kadrow 1992, 148; Fig. 8b), Pit 46a (Podkowińska 1953, 12; Table I2: 1) and Grave 122 at Grodzisko II in Złota (Podkowińska 1953, 18; Table IV: 4, both vessels painted), and from Jaszczów (Nosek 1955, 128; Fig. 6; no knobs). A pear-shaped cup decorated with conical knobs placed at the maximum girth of the belly has also been found in LVC Grave 2 at Site 2 in Książnice (Wilk 2004, 234; Fig. 4B2).

Vessel Ks-c/3/3/04 (Fig. 14D) ranks among wide-mouthed pear-shaped squat amphorae, usually provided with two small handles jutting over the rim. Due to its distinctly asymmetrical form, the vessel from Książnice finds hardly any analogies. An amphora from Grave 122 at Grodzisko II in Złota (Podkowińska 1953, 18; Table IV: 5) has a similar, though less asymmetrical, shape. Site 2 in Książnice (LVC Grave 2) has already yielded one vessel of the type (Wilk 2004, 235; Fig. 4B1).

Miniature vessels (Ks-c/3/1/04, Fig. 8D, Ks-c/6/3/04, Ks-c/7/3/04, Ks-c/8/3/04, Fig. 14G, H, I). They differ mostly in their profile, especially in its upper part, either distinctly elongated and turned outwards or shorter and straight. Vessels Ks-c/6/3/04, Ks-c/7/3/04 and Ks-c/8/3/04 represent the variant with the elongated and upturned profile. Similar

cups are known from Grodzisko II in Złota, Pit 5 (Podkowińska *et al.* 1959, 250; Fig. 6b), Pit 22 (Podkowińska 1953, 16; Table II: 2), Site 7 in Las Stocki, Pit 36 (Kadrow, Zakościelna 2000, 216; Fig. 19h), Pit 46 (Zakościelna 1986, 38; Fig. 7: 6) and Site 10 in Łańcut (Kadrow, Kłosińska 1989, 19; Fig. 9b). Vessel Ks-c/3/1/04 is shorter and lacks the upturned profile. Analogous vessels come e.g. from Site 2 in Husynne (Zakościelna 1996, 181; Fig. 2c–f). All miniature cups from LVC graves at the cemetery in Książnice (Ks-c/3/1/01, Ks-c/3/9/03 (Wilk 2004, 235; Fig. 3C3, 7C3), Ks-c/3/1/04, Ks-c/6/3/04, Ks-c/7/04, Ks-c/8/04), as well as from several other LVC sites (e.g. in Werbkowice, Jaszczów, Złota; Kempisty 1962, 198, 199; Fig. 7), were deposited inside bigger vessels. This seems to have been a general rule for grave inventories at LVC phases II and III.

The vessels recovered from LVC Graves 5 and 6 are made of clay tempered with crushed pottery fragments (fine-, medium- and coarse-grained fractions; small, medium and large amounts of temper) and sand (fine- and medium-grained fractions; small, medium and large amounts of temper). All vessels are characterized by good firing, and their color ranges from black and dark grey to various shades of orange and brown. Their walls are monochromatic or two-colored in cross-section (grey, orange–grey, orange). Most of the vessels have even or partly grooved and rough outer and inner surfaces, and some of them are smoothed. Their rims are even, leaning slightly outward; in one case, the mouth is grooved and covered with fingernail impressions. Thickness of the walls ranges from 2 to 6 mm, with the larger vessels being usually 2–5 mm thick and the miniature ones being 2–3 mm thick.

The following categories of ornaments can be distinguished:

A. decorating the surface of the belly with white oily paint:

(few traces — indecipherable motifs)

B. decorating the lower part of the belly with red paint (ocher?):

(few traces — indecipherable motifs)

B. decorating the vessel with applied knobs:

1. single conical knobs, placed at the maximum girth of the belly,

2. single horn-like solid knobs-handles, placed at the maximum girth of the belly

C. decorating the rim with fingernail impressions.

The painted ornamentation occurs on a wide-mouthed tureen-shaped vessel, an asymmetrical pear-shaped amphora and three miniature cups. The other forms are decorated with a variant of the applied ornamentation.

From among the six LVC graves examined to date, four (No. 1, 2, 4 and 5) contained sets of three vessels, while the remaining two yielded one or eight vessels. The three-item sets comprised the following forms: a pear-shaped amphora (several variants), a pear-shaped cup, a vessel resembling an amphora or a tureen-shaped vessel, a flowerpot-shaped beaker, miniature cups, and a vessel with an S-shaped profile. The only repetitive set of pottery, found in LVC Graves 4 and 5, consisted of a vessel resembling an amphora (or a tureen), a vessel with an S-shaped profile and a miniature pear-shaped cup.

Table 1. Technological features of the LVC pottery from graves 5 and 6 on site 2 at Książnice
Tabela 1. Cechy technologiczne naczyń ceramicznych z grobów 5 i 6 KLW ze stanowiska 2 w Książnicach

Pottery characteristics Cechy naczyń		Vessels Naczynia									
No of inventory nr inwentarza/ Nr naczynia w zespole	Ks-c/1/1/04	Ks-c/2/1/04	Ks-c/3/1/04	Ks-c/1/3/04	Ks-c/2/3/04	Ks-c/3/3/04	Ks-c/4/3/04	Ks-c/5/3/04	Ks-c/6/3/04	Ks-c/7/3/04	Ks-c/8/3/04
Feature/Grave Obiekt/Grob	1/04, 5 LVC/ KLW	1/04, 5 LVC/KLW	1/04, 5 LVC/KLW	3/04, 6 LVC/KLW	3/04, 6 LVC/KLW	3/04, 6 LVC/KLW	3/04, 6 LVC/KLW	3/04, 6 LVC/KLW	3/04, 6 LVC/KLW	3/04, 6 LVC/KLW	3/04, 6 LVC/KLW
Pottery type Typ naczynia	'S'-shaped vessel with two small handles over the rim naczynie esowate z dwoma niewielkimi uchami, wystającymi ponad krawędź wylewu	wide-mouthed vase-like vessel szerokootworowe naczynie wazowate	small cup miniaturowa czarka	pear-shaped cup with two knobs on the belly czara gruszkowata z dwoma guzami plast. na największej wydatości brzuśca	pear-shaped cup with two knobs on the belly czara gruszkowata z dwoma guzami plast. na największej wydatości brzuśca	asymmetric amphora with two small handles over the rim asymetryczna amfora z dwoma wystającymi ponad krawędź wylewu, niewielkimi uchami	flowerpot-shaped vessel with vertically perforated handles naczynie doniczkowate z pionowo przekłutymi spłaszczonymi uchwytami,	flowerpot-shaped beaker pucharek doniczkowaty	small pear-shaped cup miniaturowa czarka gruszkowata	small pear-shaped cup miniaturowa czarka gruszkowata	small pear-shaped cup miniaturowa czarka gruszkowata
Admixture Domieszka	Kind Rodzaj	crushed pottery particles, sand tłuczeń ceramiczny, piasek	crushed pottery particles tłuczeń ceramiczny	crushed pottery particles, sand tłuczeń ceramiczny, piasek	crushed pottery particles, sand tłuczeń ceramiczny, piasek	crushed pottery particles, sand tłuczeń ceramiczny, piasek	crushed pottery particles, sand tłuczeń ceramiczny, piasek	crushed pottery particles, sand tłuczeń ceramiczny, piasek	crushed pottery particles, sand tłuczeń ceramiczny, piasek	crushed pottery particles, sand tłuczeń ceramiczny, piasek	crushed pottery particles, sand tłuczeń ceramiczny, piasek
	Fraction Fracja	crushed p.p./tłuczeń (0.6–4 mm), sand/piasek (0.3–0.9 mm)	crushed p.p./tłuczeń (0.3–0.9 mm)	sand/piasek (0.3–0.5 mm), crushed p.p./tłuczeń (0.3–0.5 mm)	crushed p.p./tłuczeń (0.3–0.5 mm), sand/piasek (0.3–0.5 mm)	crushed p.p./tłuczeń (0.3–0.5 mm), sand/piasek (0.3–0.5 mm)	crushed p.p./tłuczeń (0.3–0.9 mm), sand/piasek (0.3–0.5 mm)	crushed p.p./tłuczeń (0.3–0.9 mm), sand/piasek (0.6–0.9 mm)	crushed p.p./tłuczeń (0.3–0.9 mm), sand/piasek (0.3–0.5 mm)	crushed pottery particles/tłuczeń sand/piasek (0.3–0.5 mm)	crushed pottery particles/tłuczeń sand/piasek (0.3–0.5 mm)
	Amount Ilość	sand/piasek small/moło crushed pottery/tłuczeń large/dużo	crushed pottery large/duża:	sand/piasek large/duża crushed pottery/tłuczeń: medium/średnia	large/duża	crushed pottery/tłuczeń large/duża sand/piasek medium and large/średnia i duża	crushed pottery/tłuczeń large/duża sand/piasek small/mała	crushed pottery/tłuczeń large/duża sand/piasek small/ mała	crushed pottery/tłuczeń large/duża sand/piasek medium/średnia	crushed pottery/tłuczeń large/duża sand/piasek large/duża	crushed pottery/tłuczeń medium/średnia sand/piasek large/duża
Outer surface Powierzchnia zewnętrzna	uneven, rough with admixture on the surface nierówna, szorstka, z widoczną domieszką	even, smoothed, partly wavy równa, gładzona, miejscami falista	even, slightly rough, partly wavy równa, lekko szorstka, miejscami falista	even, smooth, slightly wavy równa, gładka, lekko falista	even, partly wavy with admixture on the surface równa, miejscami lekko falista, z widoczną domieszką	uneven, slightly rough with admixture on the surface nierówna, lekko szorstka z widoczną domieszką	smoothed, slightly wavy with admixture on the surface gładzona, lekko falista, z widoczną domieszką	smoothed, shining, slightly wavy, partly with admixture on the surface wyświecona, gładzona, lekko falista, miejscami z widoczną domieszką	partly uneven, rough miejscami nierówna, szorstka	rough, partly wavy szorstka, miejscami falista	wavy, rough falista, szorstka
Colour of surface Barwa powierzchni	orange, orange-grayish, grey pomarańczowa, pomarańczowo-szara, szara	grey, bright-brown, partly black szara, jasnobrunatna, miejscami czarna	orange, grey, grey-brownish pomarańczowa, szara, brunatno-szara	brown-greyish, dark grey, brown szarobrunatna, ciemnoszara, brunatna	brown-greyish szarobrunatna	grey, orange, orange-greyish szara, pomarańczowa, szaro pomarańczowa	brown-greyish szarobrunatna	orange, brown-greyish pomarańczowa, szarobrunatna	bright grey, brown-greyish jasno szara, szarobrunatna	brown-greyish szarobrunatna	brown-greyish, orange szarobrunatna, pomarańczowa
Inner surface Powierzchnia wewnętrzna	uneven, rough nierówna, szorstka	even, smoothed, partly wavy równa, gładzona, miejscami falista	even, slightly rough równa, lekko szorstka	even, slightly rough równa, lekko szorstka	even, smoothed in upper part and rough at the bottom równa, gładzona w wyższej partii, szorstka poniżej	slightly rough, wavy lekko szorstka, falista	smoothed, slightly wavy with admixture on the surface gładzona, lekko falista, z widoczną domieszką	even, slightly wavy and rough równa, lekko falista i szorstka	uneven, rough nierówna, szorstka	uneven, rough nierówna, szorstka	uneven, rough nierówna, szorstka

Table 1 cont.
Tabela 1 cd.

Pottery characteristics Cechy naczyń	Vessels Naczynia										
Colour of surface Barwa powierzchni	orange, orange-grey pomarańczowa, pomarańczowo-szara	grey, brown-greyish szara, szaro-brunatna	orange-greyish, grey szaro-pomarańczowa, szara	brown-greyish szarobrunatna	bright brown-greyish jasno szarobrunatna	grey szara	brown-greyish szarobrunatna	grey-brownish brunatno szara	bright grey, brown-greyish jasno szara, szarobrunatna	bright grey, brown-greyish jasno szara, szarobrunatna	brown-greyish szarobrunatna
Firing Wypal	regular równomierny	regular równomierny	regular równomierny	regular równomierny	regular równomierny	regular równomierny	regular równomierny	regular równomierny	regular równomierny	regular równomierny	regular równomierny
Cross-section Przełom	one-coloured: orange jednobarwny: pomarańczowy	one-coloured: grey jednobarwny: szary	one-coloured: orange jednobarwny: pomarańczowy	one-coloured: orange jednobarwny: pomarańczowy	two-coloured: grey – orange dwubarwny: szary – pomarańczowy	one-coloured: grey jednobarwny: szary	one-coloured: grey jednobarwny: szary	two-coloured: grey – orange dwubarwny: szary – pomarańczowy	one-coloured: bright grey jednobarwny: jasnoszary	one-coloured: grey jednobarwny: szary	one-coloured: grey jednobarwny: szary
Wall thickness Grubość ścianek	4–6 mm	2–6 mm	2–3 mm	2–4 mm	3–6 mm	3–5 mm	3–5 mm	3–6 mm	2–3 mm	2–3 mm	2–3 mm
Diameter of rim Średnica wylewu	13.3–12.5 cm	18.9 cm	5–4.7 cm	8.6–9 cm	9.8 mm	11.2 cm	10.5 cm	15 cm	3.6–3.9 cm	3.5 cm	3.5 cm
Diameter of bottom Średnica dna	7.2 cm	9.5 cm	2.5–2.2 cm	5.5 cm	5.5 mm	5.9–6.2 cm	6 cm	6.4 cm	2.6–2.8 cm	2.2 cm	2.2–2.5 cm
Height of vessel Wysokość naczynia	14.2 cm	20.4 cm	3.9 cm	11 cm	11.4 mm	14.9 cm	11.2 cm	10.6 cm	4.4 cm	3.7 cm	3.9 cm
Kind of the upper part of the vessel Rodzaj wylewu	flat rim, slightly opened płaska krawędź, wychylony lekko na zewnątrz	rounded rim, slightly opened krawędź zaokrąglona, lekko wychylony na zewnątrz	flat rim, vertical krawędź płaska, prosty	rounded rim, slightly opened krawędź zaokrąglona, lekko wychylony na zewnątrz	rounded rim, slightly opened krawędź zaokrąglona, lekko wychylony na zewnątrz	flat rim, slightly opened krawędź płaska, lekko wywinięty na zewnątrz	notched rim, wavy, strongly opened karbowany, wywinięty mocno na zewnątrz, falisty	flat rim, vertical krawędź płaska, prosty	flat rim, vertical krawędź płaska, prosty	rounded rim, vertical krawędź zaokrąglona, prosty	flat rim, vertical krawędź płaska, prosty
Ornamentation zdobienie	two conical knobs on the belly dwa guzy stożkowate na największej wydętości brzucha	two large horn-like knobs on the belly; traces of white paint at the bottom dwa masywne guzy rożkowate na największej wydętości brzucha, drobne ślady białej farby w dolnej partii brzucha	trace of white paint near the rim śląd malowania białą farbą przy krawędzi	two conical knobs on the belly dwa guzy stożkowate na największej wydętości brzucha	two conical knobs on the belly, traces of white and red paint at the bottom part of the vessel dwa guzy stożkowate na największej wydętości brzucha, drobne ślady białej farby w dolnej partii naczynia oraz drobne ślady czerwonego barwnika, być może pierwotnie tworzące ukośne pasy w dolnej partii brzucha				small traces of white paint at the bottom drobne ślady białej farby na dnie naczynia		small traces of white paint at the bottom part of the vessel ślady białej farby w dolnej partii naczynia

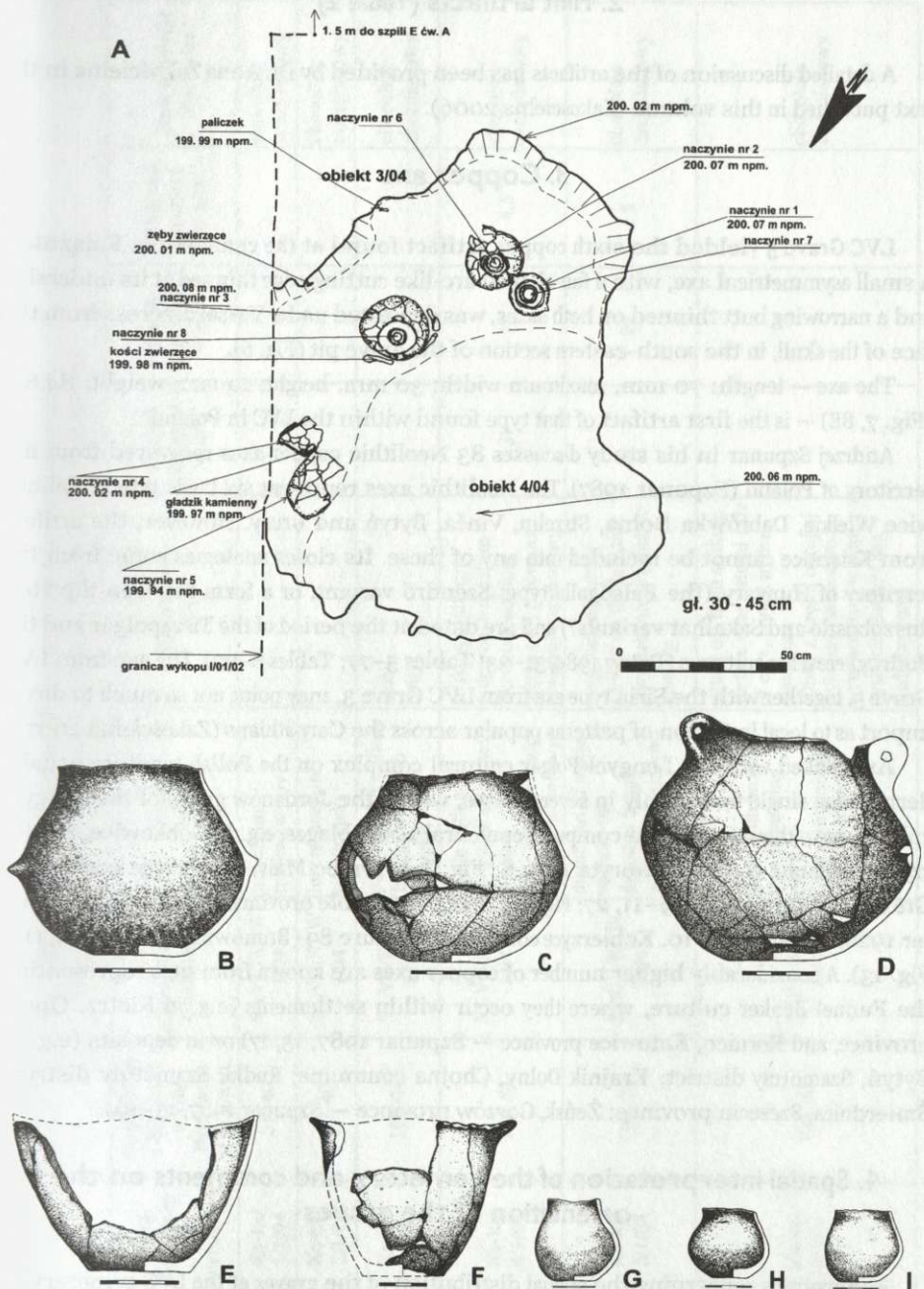

Fig. 14. Layout and inventory of LVC Grave 6 at the depth of 30–45 cm
Ryc. 14. Plan i wyposażenie grobu 6 KLWV, gł. 30–45 cm

2. Flint artifacts (Table 2)

A detailed discussion of the artifacts has been provided by Dr. Anna Zakościelna in the text published in this volume (Zakościelna 2006).

3. Copper axe

LVC Grave 5 yielded the sixth copper artifact found at the cemetery in Książnice. A small asymmetrical axe, with a fan-shaped arc-like cutting edge thinned at its underside and a narrowing butt thinned on both sides, was deposited under Vessel 2, across from the face of the skull, in the south-eastern section of the grave pit (Fig. 6).

The axe – length: 70 mm, maximum width: 30 mm, height: 10 mm; weight: 84.8 g (Fig. 7, 8E) – is the first artifact of that type found within the LVC in Poland.

Andrzej Szpunar in his study discusses 83 Neolithic copper axes recovered from the territory of Poland (Szpunar 1987). The Neolithic axes represent six basic types: Kalinowice Wielkie, Dąbrówka Dolna, Strzelin, Vinča, Bytyń and Brusy. However, the artifact from Książnice cannot be included into any of these. Its closest analogies come from the territory of Hungary (the Felsőgalla type, Szendrő variant, or a form between the Hejdušoboszlo and Sakalhat variants?) and are dated at the period of the Tiszapolgár and the Bodrogresztúr cultures (Patay 1984, 31–33; Tables 5–77; Tables 6–93). The axe from LVC Grave 5, together with the Širia type axe from LVC Grave 3, may point not so much to direct import as to local imitation of patterns popular across the Carpathians (Zakościelna 2007).

Axes linked with the Lengyel-Polgár cultural complex on the Polish territory usually derive from single finds. Only in several cases, within the Jordanów group of the Lengyel culture, have they come from compact sepulchral assemblages, e.g. in Dobkowice, Kobierzyce commune (Lech, Noworyta 1979, 8; Fig. 1a), Tynec Mały, Kobierzyce commune, Grave 1 (Noworyta 1986, 9–11, 27; Fig. 9f), Przesiecz, Opole province (Altschlesische Blätter 1928, 46) and Ślęza 10, Kobierzyce commune, Feature 89 (Bronowicki *et al.* 2001, 115; Fig. 13). A considerably higher number of copper axes are known from sites representing the Funnel Beaker culture, where they occur within settlements (e.g. in Kietrz, Opole province, and Kornice, Katowice province – Szpunar 1987, 15, 17) or in deposits (e.g. in Bytyń, Szamotuły district; Krajnik Dolny, Chojna commune; Rudki, Szamotuły district; Śmierdnica, Szczecin province; Żeńsk, Gorzów province – Szpunar 1987, 15–16).

4. Spatial interpretation of the cemetery and comments on the orientation of the graves

Assumptions concerning the spatial distribution of the graves at the LVC cemetery in Książnice, put forward in the paper on LVC Graves 1, 2, 3 and 4 (Wilk 2004, 239, 240), were confirmed after the uncovering of Graves 5 and 6. It is now certain that the layout of

Table 2. Flint artifacts from LVC graves 5 and 6 on site 2 at Książnice
Tabela 2. Wyroby krzemienne z grobów 5 i 6 KLW ze st. 2 w Książnicach

No of Inventory Nr inwentarza	Depth/level Głębokość w cm/ Niwelacja w m n.p.m.	Grave/feature Grób/obiekt	Type Typ	Description Opis	Length Długość w mm	Width Szerokość w mm	Thickness Grubość w mm	Raw material Surowiec
1	25–40	5 LVC/KLW 1/04	trapezium trapez zwykły					chocolate czekoladowy
2	25–40	5 LVC/KLW 1/04	low trapezium trapez niski					chocolate czekoladowy
3	199. 76	5 LVC/KLW 1/04	part of blade or flake fragm. wióra lub odtupka	small mały				chocolate czekoladowy
4	199. 81	5 LVC/KLW 1/04	blade with a longitudinal cortex surface wiór jednostronnie, wzdłużnie korowy	striking platform prepared, trapezium- like cross-section piętka przygotowana, przekrój trapezowaty	130	31	4,5	chocolate czekoladowy
5	199. 79	5 LVC/KLW 1/04	distal part of blade without tip dystalny fragm. wióra z utraconym wierzchołkiem	longitudinal cortex surface on the left side lewostronnie wzdłużnie korowy		29	5	chocolate czekoladowy
6	199. 81	5 LVC/KLW 1/04	blade with broken tip and striking platform wiór z utraconym wierzchołkiem i piętka	struck off from striking surface near natural side of core, cortex in the distal part odbity z części odłupni stykającej się z suro- wym bokiem; w partii dystalnej zachowana śladowo kora				chocolate czekoladowy

Table 2 cont.
Tabela 2cd.

7	Ks-ks/ 7/1/04	199. 82	5 LCV/KLW 1/04	blade-like flake wiórwoodłupek	with ... on the negative side znoszący fragm. pięćska	127	20,5	6	chocolate czekoladowy
8	Ks-ks/ 8/1/04	199. 79	5 LCV/KLW 1/04	slender blade smukły wiór	prepared striking platform, trapezium-like cross-section piętka przygotowana, przekrój trapezowaty	102	20	12	chocolate czekoladowy
9	Ks-ks/ 9/1/04	199. 83	5 LCV/KLW 1/04	Endscraper on blade with cortex and natural surfaces drapacz na wiórze korowo- degrosisazowym	'snout'-like, steep cortex edge, natural striking platform, one edge of blade retouched on positive side drapisko korowe, stromie, „pyskowate”, piętka dzika, retusz użytkowy jednej krawędzi na stronę spodnią	94	29	11	chocolate czekoladowy
10	Ks-ks/ 10/1/04	199. 83	5 LCV/KLW 1/04	oblique bilateral endscraper made of massive, double- sided retouched blade drapacz skośnik na masywnym wiórow- cu obocznym	Proximal part slightly thinned; smoothed and polished część proksymalna ścieniona, zagładzona i lekko wybyszczona od oprawy	71	20	4	chocolate czekoladowy
11	Ks-ks/ 11/1/04	199. 80	5 LCV/KLW 1/04	endscraper with retouched shoulder drapacz z retuszowa- nym ramieniem (?)	one of the blade sides retouched drugi bok wióra retu- szowany przykrawędnie	112	29	8	chocolate czekoladowy
12	Ks-ks/ 12/1/04	199. 00	5 LCV/KLW 1/04	blade with retouched truncation wiór z półtyłcem					

	No of Inventory Nr inwentarza	Depth/level w cm/ Niwelacja w m n.p.m.	Grave/feature Grób/obiekt	Type Typ	Description Opis	Length Długość w mm	Width Szerokość w mm	Thickness Grubość w mm	Raw material Surowiec
13	Ks-ks/ 13/1/04	199.82	5 LCV/KLW 1/04	dual trapeze-like truncated blade półtylczak trapezowato zdwojony	one of truncation slightly retouched on the bottom side with shiny edge jeden z półtylców częściowo przeluskany na stronie spodniej; retusz użytkowy i delikatne wyświecenie jednej krawędzi	59	22	5.5	Świteciechów świteciechowski
14	Ks-ks/ 14/1/04	199.82	5 LCV/KLW 1/04	bilateral converging retouched blade wiórowiec obuboczny zbieżny		85	31	8	chocolate czekoladowy
15	Ks-ks/ 15/1/04	199.80	5 LCV/KLW 1/04	bilateral converging retouched blade with grooved retouch wiórowiec obuboczny zbieżny z retuszem rynienkowatym	top end truncated with shiny edge wierzchołek utracony, delikatne wyświecenie obydwu krawędzi na całej długości	170	31	11	Volhynian wolyński
16	Ks-ks/ 16/1/04	-	Dump/grave 5 LVC hałda/grób 5 KLW 1/04 (?)	blade-like flake truncated from both side obustronnie złamany wiór	slightly retouched on bottom side ze śladami łuszczenia (?) na stronie spodniej				chocolate czekoladowy

the LVC cemetery in Książnice was planned with great care. The inventoried graves form part of a rectangle, with the longer sides oriented N–S and the shorter ones oriented W–E. LVC Graves 5 and 6, together with the earlier uncovered LVC Graves 1 and 4, situated along the same (N–S) axis, seem to make up the western side of the rectangle. LVC Graves 4 and 2 outline part of its southern side; LVC Grave 3, containing bones of a human hand and the Şiria type copper axe, constitutes the center of the complex (Fig. 2; Wilk 2004, 229, 230, 239, 240; Fig. 6). The cemetery at Site 26 in Strzyżów, one of few LVC burial ground explored in its entirety to date, encompasses pairs of graves situated in each corner and a central feature (tumulus?) taking up the center of the complex. The layout of the Strzyżów cemetery is not as clear as that of the cemetery in Książnice, which is partly due to considerable distances separating the graves from one another (Zakościelna 1997, 14).

The orientation of LVC Grave 5 corresponds to the rules governing LVC burials, with men interred in a contracted position on their right side, their heads pointing south and facing east, and women interred with their heads pointing south and facing west (Zakościelna 1996, 178).

The layout and inventory of LVC Grave 5 show certain similarities to those of LVC Grave 4 (Wilk 2004, 232; Fig. 7). The graves were arranged along the same line (one behind the other), at the western side of the cemetery. Both contained remains of elderly men buried in a similar way and equipped with a similar set of vessels and a small copper artifact (Grave 4: chisel, Grave 5: axe). Both copper products were deposited in the same area of the grave pit (slightly above the skull, across from the face). The graves, however, differed considerably in their flint inventories. LVC Grave 4 yielded a set of 16 trapeziums and 2 blades, while LVC Grave 5 contained 16 flint artifacts, including large end-scrapers, long blades and retouched blades. The most impressive item in the flint inventory of LVC Grave 5, the Volhynian flint bilateral converging retouched blade (dagger) with a regular trough-shaped retouch, lay between the left humerus and the ribs. Its position may have resulted from putting the artifact into a sheath (made of organic material) hanging on the dead man's neck during the burial ceremony (Zakościelna 2006).

The hypothetical relation between the individuals buried in LVC Graves 4 and 5 has been confirmed by anthropological research on both skeletons (Haduch, Szczepanek 2006). LVC Grave 6 represents an extremely rare group of symbolical burials, cenotaphs. The only LVC burial of this kind is known from Grodzisko II in Złota near Sandomierz (Grave 122). The grave at Grodzisko II contained ten clay vessels deposited in much the same way as the vessels in LVC Grave 6, i.e. in three clusters (at the front, center and back of the grave pit), each cluster consisting of three vessels (the cup placed inside), as well as five flint tools and several bone or antler artifacts (kind information of Barbara Matraszek). Grave 101 situated at the same site comprised animal bones arranged like the bones within LVC Grave 6, in a way which suggested that half of an animal carcass had been deposited in the pit. Grave 101 contained no human skeleton, either (Żurowski 1932, 40, 41).

5. Chronology of the cemetery

On the basis of the ceramic and flint inventories, Graves 5 and 6 — together with the other burials from the LVC cemetery at Site 2 in Książnice — should be dated at phase IIIa of the culture. Copper axes similar to the artifact from Książnice, known from the Hungarian Lowland, have been dated at the period of the Polgár and the Bodrogkeresztúr cultures (Patay 1984, 31–33, Tables 5–77; Tables 6–93). Radiocarbon dating of the material representing LVC phase IIIa from Site 26 in Strzyżów has indicated the years 3800–3600 BC as the time range of the phase (Kadrow, Zakościelna 2000, 252–254). The LVC cemetery in Książnice seems to have been constructed in the same period.

SUMMARY

The archaeological exploration and anthropological analysis carried out to date seem to support the thesis that Site 2 in Książnice encompassed a short-term and possibly small family cemetery planned out with great care. It should be emphasized that the Lengyel-Polgár cultural complex has so far yielded no burial ground constructed according to similar rules. This may result from a poor state of preservation that characterizes some of the explored cemeteries, or from the fragmentary nature of the explorations, often carried out on a small scale. Due to the excellent state of preservation and a limited number of burials, the cemetery in Książnice provides a unique chance to study burial rites of communities from the late phase of the LVC.

A thorough exploration of the entire cemetery may result in new interpretative possibilities, especially those concerning archaeological vestiges of religious and magical rites that manifested themselves e.g. in the peculiar layout of the cemetery, with its center, *axis mundi*, taken up by a grave containing a partial skeleton and a copper axe — an epiphany of apotropaic magic which both protected and sanctified the burial ground.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to express my gratitude to Mirosława and Bogdan Siwec from Pacanów for their kindness and sponsoring of our accommodation during the excavation season in July and August 2004. I would like to thank Dr. Anna Zakościelna for her scientific supervision of the explorations in Książnice and for her description of the flint artifacts recovered there in 2004. I am grateful to Dr. Elżbieta Haduch and Dr. Anita Szczepanek for their anthropological analysis of the skeleton from LVC Grave 5, and to Danuta Poliszot-Makowicz for her archeozoological analyses of animal bone material obtained at Site 2 in Książnice in 2004.

Translated by Anna Skucińska

References

- Altschlesische Blätter 1928 (2), 46.
- Bronowicki J., Domański G. and Kosicki A. 2001. Badania wielokulturowego stanowiska Ślęza 10, gm. Kobierzyce, woj. dolnośląskie. In Z. Bukowski (ed.) *Raport 96–99. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za lata 1996–1999* (= *Zeszyty Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych B. Materiały Archeologiczne*), Warszawa, 109–129.
- Gruszczyńska A. and Mitura P. 2002. Materiały kultury lubelsko-wołyńskiej w rejonie Księżych Gór w Łańcucie. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 23, 33–54.
- Haduch E. and Szczepanek A. 2006. The anthropological analysis of a skeleton of the Lublin-Wołyń culture from Książnice, site 2, the Pacanów Commune, the county of Busko Zdrój — studies conducted in 2004. *Sprawozdania Archeologiczne* 58, 293–302.
- Kadrow S. 1992. Osada kultury lubelsko-wołyńskiej na stan. 35 w Kosinie, gm. loco, woj. Rzeszów. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 14, 141–150.
- Kadrow S. and Kłosińska E. 1989. Obiekt kultury lubelsko-wołyńskiej na stanowisku 10 w Łańcucie, woj. Rzeszów, *Sprawozdania Archeologiczne* 40, 9–25.
- Kadrow S. and Zakościelna A. 2000. An Outline of the Evolution of Danubian Cultures in Małopolska and Western Ukraine. In A. Koško (ed.), *The Western Border of the Tripolye Culture* (= *Baltic-Pontic Studies* 9), Poznań, 187–255.
- Kempisty E. 1962. Grób kultury wstęgowej ceramiki malowanej w Werbkowicach pow. Hrubieszów. *Wiadomości Archeologiczne* 28, 198–200.
- Kowalczyk J. 1950. Drugi grób kultury wstęgowej ceramiki malowanej z Jaszczowa, w pow. lubelskim. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska* 5, 1–7.
- Kruk J. and Milisauskas S. 1985. *Bronowice. Osiedle obronne ludności kultury lubelsko-wołyńskiej (2800–2700 lat p.n.e.)*. Wrocław.
- Lech J. and Noworyta E. 1979. Grób grupy jordanowskiej kultury lendzielskiej z Dobkowic, gm. Kobierzyce, woj. Wrocław. *Silesia Antiqua* 21, 7–13.
- Nosek S. 1955. Kultura wstęgowej ceramiki malowanej na Lubelszczyźnie. *Światowit* 21, 125–137.
- Noworyta E. 1986. Osada grupy jordanowskiej kultury lendzielskiej w Tyńcu Małym, gm. Kobierzyce. *Silesia Antiqua* 28, 7–73.
- Patay P. 1984. *Kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte in Ungarn* (= *Prähistorische Bronzefunde* IX/15). München.
- Podkowińska Z. 1953. Pierwsza Charakterystyka stanowiska eneolitycznego na Polu Grodzisko I we wsi Złota, pow. Sandomierz. *Wiadomości Archeologiczne* 19, 1–53.
- Podkowińska Z. 1960. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Grodzisku II w Złotej, pow. Sandomierz, w 1958 roku. *Sprawozdania Archeologiczne* 7, 9–18.
- Podkowińska Z., Rauhut D. and Krzak Z. 1959. Osadnictwo eneolityczne na Grodzisku II w Złotej pow. Sandomierz. *Archeologia Polski* 3, 235–278.
- Szpunar A. 1987. *Die Beile in Polen I* (= *Prähistorische Bronzefunde* IX/16). München.

- Ścibior J. 1993. Materiały ze zniszczonego obiektu neolitycznego ze stanowiska 6 (Wzgórze Zawichoj-skie) w Sandomierzu. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1991–1992*, 37–52.
- Wilk S. 2004. Graves of the Lublin-Volhynian Culture at Site 2 in Książnice, District of Busko Zdrój. 2001/2002, 2003 Exploration Seasons. *Sprawozdania Archeologiczne* 56, 223–260.
- Zakościelna A. 1986. Z badań osady kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej w Lesie Stoc-kim, stan. 7, gm. Końskowola. *Sprawozdania Archeologiczne* 38, 31–48.
- Zakościelna A. 1996. Nowe materiały do rekonstrukcji obrządku pogrzebowego kultury wołyńsko-lu-belskiej ceramiki malowanej. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 1, 175–186.
- Zakościelna A. 1997. Badania cmentarzyska kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej na sta-nowisku 26 w Strzyżowie, woj. zamojskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 2, 11–15.
- Zakościelna A. 2006. Flint Inventory of Grave 5 of the Lublin-Volhynian Culture on Site 2 in Książnice, Busko Zdrój District. *Sprawozdania Archeologiczne* 58, 271–292.
- Zakościelna A. 2007. Kultura lubelsko-wołyńska. In A. Czekaj-Zastawny (ed.) *Obrządek pogrzebowy kultur naddunajskich w neolicie Polski południowo-wschodniej*. Kraków, in press.
- Żurowski J. 1932. Pierwsze groby kultur ceramik wstęgowych w Polsce II. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU w Krakowie* 37(9), 40–41.

Stanisław Wilk (Jelenia Góra)

GROBY KULTURY LUBELSKO-WOŁYŃSKIEJ ZE STANOWISKA 2 W KSIĄŻNICACH, POWIAT BUSKO ZDRÓJ. BADANIA 2004 R.

W 56 tomie *Sprawozdań Archeologicznych* opublikowane zostały cztery groby (nr 1, 2, 3 i 4) z cmentarzyska kultury lubelsko-wołyńskiej (dalej KLW) w Książnicach, gm. Paca-nów, odkryte w trakcie prowadzonych w latach 2001–2003 badań ratowniczych. Groby te odznaczały się bogatym wyposażeniem, m.in. w wyroby krzemienne, naczynia gliniane i unikalne przedmioty miedziane (topór miedziany typ Şiria, naszyjnik z drutu miedziane-go, zausznica z drutu miedzianego, bransoleta z taśmy miedzianej ozdobiona ornamentem repusowanym oraz dłuto miedziane; por. Wilk 2004).

Prace wykopaliskowe przeprowadzone na omawianym stanowisku w 2004 roku przy-niosły nowe ciekawe odkrycia z okresu neolitu. Wykop I/04 założono w nawiązaniu do SE partii wykopu I/01/02, drogi asfaltowej przecinającej wzniesienie, na którym położone jest stanowisko oraz wykopu I/03, którego Aneks C' w roku poprzednim nie został do koń-ca przebadany (ryc. 1). Projektowano objąć badaniami obszar 1 ara, ale w rzeczywistości przebadano 0,89 ara powierzchni stanowiska (ćwiartki A, B, C i fragm. ćw. D wykopu

I/04). Było to spowodowane dużym zagęszczeniem obiektów w obrębie wykopu I/04, ich znaczną wartością naukową oraz przyjęciem niezwykle pracochłonnego sposobu eksploracji (eksploracja plastyczna). Odsłonięto m.in. dwa kolejne groby KLW (nr 5 i nr 6), jamy zasobowe KPL oraz zbiorowy grób o konstrukcji niszowej należący do kultury złockiej (ryc. 2).

Badania finansowane były ze środków Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Kielcach oraz Starostwa Powiatowego w Busku Zdroju.

MATERIAŁY

1. Opis zespołów grobowych

Przedmiotem analizy są dwa groby jamowe (w tym jeden szkieletowy i jeden symboliczny, nie zawierający szkieletu ludzkiego) należące do KLW, odkryte na stanowisku 2 w Książnicach w 2004 r.

Grób nr 5 KLW (obiekt 1/04) – odsłonięty w środkowej partii ćw. B wykopu I/04, miał formę płaskiej jamy o planie zbliżonym do prostokąta, orientowanej po linii N–S, zawierającej dobrze zachowany szkielet ludzki (ryc. 3, 4, 8A). Od N jama jest częściowo uszkodzona przez obiekt 5/04.

Wyposażenie: 3 naczynia gliniane (nr 1 – naczynie o profilu esowatym, zaopatrzone w dwa guzy stożkowe na największej wydętości brzuśca oraz w dwa wywinięte ponad krawędź wylewu niewielkie ucha, naczynie znajdowało się z tyłu czaszki, ryc. 8B; nr 2 – szerokootworowe naczynie wazowate zaopatrzone w dwa masywne guzy różkowe na największej wydętości brzuśca, ryc. 8C; nr 3 – miniaturowa czarka gruszkowata – przystawka, znajdowała się wewnątrz naczynia nr 2, ryc. 8D); 16 wyrobów krzemiennych: 2 trapezy (niski i zwykły, ryc. 9K, L) i mały fragment wióra lub odłupka z krzemienia czekoladowego z wypełniską obiektu, ryc. 9M; oraz zespół 12 wyrobów krzemiennych (wiór jednostronnie, wzdłużnie korowy z krzemienia czekoladowego ryc. 9N; dystalny fragm. wióra z utraconym wierzchołkiem, lewostronnie wzdłużnie korowy z krzemienia czekoladowego, ryc. 9A; wiór z utraconym wierzchołkiem i piętą z krzemienia czekoladowego, ryc. 9B; wiórodłupkę znoszący fragm. pięciska z krzemienia czekoladowego, ryc. 9C; smukły wiór o przekroju trapezowatym z krzemienia wołyńskiego, ryc. 9O; drapacz na wiórze korowo-degro-sisazowym z retuszem użytkowym jednej krawędzi na stronę spodnią z krzemienia czekoladowego, ryc. 9E; drapacz skośnik na masywnym wiórowcu obubocznym z krzemienia czekoladowego, ryc. 9F; drapacz z retuszowanym ramieniem, drugi bok wióra retuszowany przykrawędnie z krzemienia czekoladowego, ryc. 9I; wiór z półtyłcem z krzemienia czekoladowego, ryc. 9G; półtyłczak trapezowato zdwojony z retuszem użytkowym i delikatnie wyświeconą jedną krawędzią z krzemienia świciechowskiego, ryc. 9H; wiórowiec obuboczny zbieżny z krzemienia czekoladowego, ryc. 9J; wiórowiec obuboczny zbieżny z krzemienia wołyńskiego z retuszem rynienkowatym i delikatnym wyświeceniem obydwu krawę-

dzi, ryc. 9P), z których 11 zostało znalezionych w dwóch skupiskach w środkowozachodniej części grobu, obok prawej kości udowej a wiórowiec obuboczny zbieżny z krzemienia wołyńskiego z retuszem rynienkowatym i delikatnym wyświeceniem obydwu krawędzi spoczywał pod lewą kością ramienną (ryc. 4, 5); obustronnie złamany wiór (ryc. 9D), który warunkowo może być zaliczony do zespołu, znaleziony został w hałdzie obok obiektu i pochodzi najprawdopodobniej z jego stropu), małych rozmiarów asymetryczna siekierka miedziana (typu Felsőgalla? lub wariant pośredni pomiędzy Hajduszoboszlo a Sakalhat?) znaleziona została pod naczyniem nr 2 (ryc. 6), przed częścią twarząwą czaszki (ryc. 8A).

Szkielet zachowany niemal w całości, spoczywał na prawym boku, częściowo na brzuchu, z głową na S a twarzą na E. Kończyny dolne podkurczone, prawa bardziej, lewa mniej, tak, że staw kolanowy kończyny prawej wysunięty jest poza lewą, kości stóp znaleziono osobno, na gł. 50 – 70 cm w obrębie obiektu 5/04. Widoczne liczne pęknięcia czaszki i kości długich. Szkielet należał do mężczyzny w wieku *Senilis* (55–60 lat). Czaszka szkieletu z grobu 5 KLW jest pod wieloma względami podobna do czaszki szkieletu z grobu 4 KLW, określonego jako mężczyzna w wieku *Maturus* (ok. 50 lat). Możliwe, że mamy do czynienia z pochówkami osób spokrewnionych ze sobą.

Podobnie jak w przypadku grobu 4 KLW przy N krawędzi grobu 5 KLW, zostały znalezione fragm. kości zwierzęcych (kości długie – koza/owca).

Grób 6 (obiekt 3/2004) – odsłonięty przy krawędzi NE ćw. A i w obrębie aneksu A' wykopu I/04. Miał formę płaskiej jamy o prostokątnym planie, orientowanej po linii N–S, uszkodzonej nieznacznie od N przez wkop wykopu ratowniczego I/01/02 oraz od W, w partii środkowo-zachodniej, przez obiekt 4/04 (ryc. 10, 13). Brak śladów szkieletu, znaleziono jedynie paliczek ludzki, jak się wydaje nie wchodzący pierwotnie w skład zespołu grobowego (ryc. 11, 14: A).

Wypożenie: osiem naczyń glinianych, ułożonych w trzech skupieniach: dwie czarki gruszkowate (naczynia 1 i 2), zaopatrzone w guzy stożkowate na największej wydętości brzucha, usytuowane przy S krawędzi obiektu (ryc. 12, 14B, C); asymetryczna amfora o przysadzistym brzuchu i dwóch wystających ponad krawędź wylewu, niewielkich uchach (naczynie nr 3), usytuowana w środkowej części obiektu (ryc. 14D); dwa naczynia (nr 4 i 5) usytuowane w N partii obiektu (naczynie nr 4 – fragmentarycznie zachowane naczynie doniczkowate z karbowanym wylewem i pionowo przekłutym spłaszczonym uchwytem wystającym poziomo od linii wylewu (ryc. 14F); naczynie nr 5 – zachowany fragmentarycznie pucharek doniczkowaty, ryc. 14E); naczynie nr 6 – miniaturowa czarka gruszkowata, usytuowana wewnątrz naczynia nr 2 (ryc. 14G); naczynie nr 7 – miniaturowa czarka gruszkowata usytuowana wewnątrz naczynia nr 1 (ryc. 14H); naczynie nr 8 – miniaturowa czarka gruszkowata usytuowana wewnątrz naczynia nr 3 (ryc. 14: I); gładzik kamienny – znajdował się na dnie naczynia nr 4. W grobie znaleziono zwierzęce kości długie (ułożone wokół naczynia nr 3), drobne fragm. kości oraz fragm. zęba, należące do kozy/owcy. Analiza archeozoologiczna wykazała, iż fragm. kości zwierzęcych z wypełniska grobu 6 KLW i fragm. kości zwierzęcych z wypełniska grobu 5 KLW mogą pochodzić z tego samego zwie-

rzędzia (tzn. kleją się). Teoretycznie możliwe jest, że w obu grobach złożono w darze mięso z tej samej kozy/owcy. Wydaje się jednak, że powinniśmy do tej hipotezy odnosić się z pewną rezerwą i brać także pod uwagę możliwość wtórnego dostania się do wypełniska grobu 6 KLW fragm. kości zwierzęcych z grobu 5 KLW.

ANALIZA

1. Naczynia

Z grobów nr 5 i 6 KLW na st. 2 w Książnicach pozyskano 11 naczyń glinianych, trzy z grobu 5 KLW i osiem z grobu 6 KLW (tabela 1). Pod względem formalnym i technologicznym zbiór ten jest zróżnicowany, ale nie odbiega od pozyskanego z grobów 1–4 KLW. Znalazły się w nim następujące formy:

1) naczynie o profilu esowatym z dwoma uchami przy krawędzi wylewu, zaopatrzone w dwa guzy stożkowe na największej wydętości brzuśca (naczynie Ks-c/1/1/04, grób 5 KLW),

2) szerokootworowe, naczynie wazowate (czara) zaopatrzone w dwa masywne guzy różkowe (Ks-c/2/1/04, grób 5 KLW),

3) czara gruszkowata zdobiona dwoma guzami na największej wydętości brzuśca (naczynia Ks-c/1/3/04 i Ks-c/2/3/04 z grobu 6 KLW),

4) asymetryczna amfora o przysadzistym brzuścu i dwóch wystających ponad krawędź wylewu, niewielkich uchach (naczynie nr Ks-c/3/3/04, grób 6 KLW),

5a) pucharek doniczkowy (naczynie nr Ks-c/5/3/04, grób 6 KLW),

5b) pucharek doniczkowy z pionowo przekłutymi spłaszczonymi uchwytemi, wystającymi poziomo poza linię wylewu (naczynie nr Ks-c/4/3/04, grób 6 KLW),

6) miniaturowa czarka gruszkowata – przystawka (naczynia nr Ks-c/3/1/04 z grobu 5 KLW, Ks-c/6/3/04, Ks-c/7/3/04, Ks-c/8/3/04 z grobu 6 KLW).

Szerokootworowe naczynia garnkowe o esowatym profilu, zaopatrzone w wystające ponad krawędź wylewu dwa małe ucha, (ryc. 8B), znane są m.in. ze st. 7 w Lesie Stockim (identyczny egzemplarz, ale dodatkowo zdobiony nacięciami na wylewie – Zakościelna 1986, 41; ryc.10: 5), st. 3 w Łąncucie, obiekt 30 i 30A (Gruszczyńska, Mitura 2002, 46; tabl. V: 10). Warty podkreślenia jest fakt, iż naczynia o profilu esowatym z uchami przy wylewie spotykane są zazwyczaj w materiałach osadowych KLW. Egzemplarz Ks-c/1/1/04 pochodzący z grobu 5 KLW jest już trzecim tego typu naczyniem pozyskanym z cmentarzyśka w Książnicach (Wilk 2004, 235). Można przypuszczać, iż nie jest to przypadek, ale wyraz specyficznej tradycji lokalnej.

Szerokootworowe naczynia wazowate (czary) zaopatrzone w dwa masywne guzy różkowe (naczynie nr Ks-c/2/1/04, grób 5 KLW, ryc. 8C), można uznać za wariant wyróżnionego na podstawie materiałów z Bronocic typu IB8 (Kruk, Milisauskas 1985, 59; ryc.

23). Egzemplarz Ks-c/2/1/04 z grobu 5 KLW w odróżnieniu od klasycznych naczyń tego typu posiada nieco bardziej wydęty brzusiec oraz wyposażony jest w dwa masywne guzy rożkowate. Proporcje wysokości do średnicy wylewu bliskie są 1:1. Analogie do opisanej formy pochodzą m.in. ze st. Grodzisko I w Złotej (Podkowińska 1953, tabl. VII: 1), Grodzisko II w Złotej (Podkowińska, Rauhut, Krzak 1959, 251, 261; tabl. V: 2, 4; ryc. 10d), Łańcuta (Gruszczyńska, Mitura 2002, 42; tabl. I: 9 — fragm. wylewu), z Jaszczowa (Nosek 1955, 128; ryc. 6; Kowalczyk 1950, tabl. II; ryc. 4). Pod pewnymi względami (przysadzisty brzusiec, masywne guzy rożkowate umieszczone na największej wydętości brzuśca) omawiane naczynie zbliżone jest do egzemplarza Ks-c/1/9/03 z grobu 4 KLW (Wilk 2004, 233–234; ryc. 7C1).

Naczynia Ks-c/4/3/04 i Ks-c/5/3/04 (ryc. 14F, E) zaliczyć można do tzw. pucharzków doniczkowatych (Zakościelna 1986, 36). Naczynie tego typu wystąpiło w grobie 1 KLW ze st. 2 w Książnicach. Pucharki doniczkowate mają najczęściej lekko rozszerzający się, stożkowaty lub beczułkowaty brzusiec. Liczne przykłady podobnych do naczynia Ks-c/5/3/04 pucharzków znamy m.in. z grobu KLW z Bronocic (Kruk, Milisauskas 1985, 35; ryc. 12: 3), ze st. Grodzisko I w Złotej (Podkowińska 1953, 16; tabl. III: 3), z jamy 36 ze st. 7 w Lesie Stockim (Kadrow, Zakościelna 2000, 216; ryc. 19b) oraz z jam 46 i 48 (Zakościelna 1986, 38, 43; ryc. 7:1, 12:1). Naczynie Ks-c/4/3/04 stanowi stosunkowo rzadki przykład pucharaka doniczkowatego, zaopatrzonego w odstające niemal poziomo od krawędzi wylewu, dwa przekłute pionowo uchwyty. Wydaje się, że uchwyty te stanowią rozwiniętą formę występujących dosyć często na pucharzach doniczkowatych i misach, guzów stożkowatych, które tak jak na egzemplarzu z jamy 46 ze st. 7 w Lesie Stockim (Zakościelna 1986, 38; ryc. 7: 4) czy z obiektu 15 C2 z Bronocic (Kruk, Milisauskas 1985, tabl. VII: 11) i jamy 10 ze st. Grodzisko II w Złotej (Podkowińska *et al.* 1959, 260; ryc. 9d) wyraźnie odstają na zewnątrz naczynia. Pucharzek doniczkowaty zaopatrzonego w uchwyty z pionowo przekłutym otworem, znamy ze st. 6 w Sandomierzu (Ścibior 1993, 45; tabl. VIII: 4) oraz z jamy 10 ze st. Grodzisko II w Złotej (Podkowińska *et al.* 1959, 260; ryc. 10c). Falista linia wylewu, który uformowany został za pomocą dołków paznokciowych należy do wyjątków w omawianej grupie, natomiast często występuje w wariantach 3 i 4 grupy IV wydzielonej na podstawie materiałów KLW z Bronocic (Kruk, Milisauskas 1985, 59; ryc. 23 IV: 3, 4).

Czarki gruszkowate, zbliżone do egzemplarzy Ks-c/1/3/04 i Ks-c/2/3/04 z grobu 6 KLW w Książnicach (ryc. 14B, C) pochodzą m.in. ze st. 6 w Sandomierzu (Ścibior 1993, 44, tabl. VII: 2, 3, 7 — bez guzów rożkowatych), z jamy 14 na st. Grodzisko II w Złotej (Podkowińska 1960, 16; ryc. 7), ze st. 35 w Kosinie (Kadrow 1992, 148; ryc. 8b), z jamy 46a (Podkowińska 1953, 12; tabl. I: 1) oraz z grobu 122 na st. Grodzisko II w Złotej (tamże 18; tabl. IV: 4, oba egzemplarze malowane), z Jaszczowa (Nosek 1955, 128; ryc. 6 — bez guzów). Czarka gruszkowata ozdobiona guzami stożkowatymi na największej wydętości brzuśca wystąpiła wcześniej w grobie 2 KLW na st. 2 w Książnicach (Wilk 2004, 234; ryc. 4B2).

Naczynie Ks-c/3/3/04 (ryc. 14: D) należy do typu szerokootworowych amfor gruszkowatych, o przysadzistych proporcjach, najczęściej zaopatrzonych w dwa wystające ponad

krawędź wylewu, niewielkie ucha. Z powodu wyraźniej asymetryczności naczynia z Książnic trudno znaleźć do niego analogie. Zbliżony wygląd (nie tak wyraźnie asymetryczny) posiada amfora z grobu 122 ze st. Grodzisko II w Złotej (Podkowińska 1953, 18; tabl. IV: 5). Naczynie tego typu wystąpiło już na st. 2 w Książnicach w grobie 2 KLW (Wilk 2004, 235; ryc. 4B1).

Miniaturowe naczynia: Ks-c/3/1/04 (ryc. 8D), Ks-c/6/3/04, Ks-c/7/3/04, Ks-c/8/3/04 (ryc. 14G, H, I), różnią się między sobą przede wszystkim profilem, zwłaszcza jego górną partią, która w poszczególnych egzemplarzach jest albo wyraźnie wydłużona i wywinięta na zewnątrz, bądź krótsza i prosto zakończona. Naczynia Ks-c/6/3/04, Ks-c/7/3/04 i Ks-c/8/3/04 należą do wariantu z wydłużonym i wywiniętym na zewnątrz profilem. Zbliżone do nich czarki pochodzą ze st. Grodzisko II w Złotej, jama 5 (Podkowińska *et al.* 1959, 250; ryc. 6b), jama 22 (Podkowińska 1953, 16; tabl. II: 2), ze st. 7 w Lesie Stockim jama 36 (Kadrow, Zakościelna 2000, 216; ryc. 19h), jamy 46 (Zakościelna 1986, 38; ryc. 7: 6), ze st. 10 w Łańcucie (Kadrow, Kłosińska 1988, 19; ryc. 9b). Egzemplarz Ks-c/3/1/04 jest niższy i nie posiada wywiniętego na zewnątrz profilu. Podobne do niego naczynia pochodzą m.in. ze st. 2 w Husynnem (Zakościelna 1996, 181; ryc. 2c–f). Wszystkie miniaturowe czarki pozyskane z grobów KLW na cmentarzysku w Książnicach (Ks-c/3/1/01, Ks-c/3/9/03 (Wilk 2004, 235; ryc. 3C3, 7C3), Ks-c/3/1/04, Ks-c/6/3/04, Ks-c/7/04, Ks-c/8/04) podobnie jak na kilku innych stanowiskach KLW (np. w Werbkowicach, Jaszczowie, Złotej; Kempisty 1962, 198, 199; ryc. 7) znalezione zostały wewnątrz większych naczyń. Wydaje się, że można to uznać za jedną z reguł rządzących wyposażaniem grobów w fazie II i III KLW.

Pozyskane z grobów 5 i 6 KLW naczynia wykonane zostały z gliny schudzonej dodatkami tuczniwa ceramicznego (o frakcji drobno, średnio i gruboziarnistej oraz malej, średniej i dużej ilości domieszki) i drobnego piasku (o frakcji drobno i średnioziarnistej oraz malej, średniej i dużej ilości domieszki). Wszystkie naczynia odznaczają się bardzo dobrym wypałem, a ich barwa waha się od ciemnoszarej i czarnej, po różne odcienie pomarańczowej i brunatnej. Ścianki posiadają jednobarwne lub dwubarwne przełomy (szary, pomarańczowy – szary, pomarańczowy). Większość naczyń ma równe, miejscami faliste i szorstkie powierzchnie zewnętrzne oraz wewnętrzne. Wyglądanie występuje w kilku przypadkach. Brzegi są proste, lekko wychylone na zewnątrz. W jednym wypadku wylew jest falisty, pokryty odciskami paznokciowymi. Ścianki osiągają grubość 2–6 mm, przy czym naczynia o większych proporcjach mają zazwyczaj grubość 2–5, a naczynia miniaturowe 2–3 mm.

Wyróżnić można następujące grupy zdobień:

A – zdobienie powierzchni brzuśca naczyń za pomocą białej, oleistej farby: (drobne ślady – nieczytelne motywy);

B – zdobienie dolnej partii brzuśca naczyń za pomocą czerwonej farby (ochry?; drobne ślady – nieczytelne motywy);

B – zdobienie za pomocą nalepianych plastycznych guzów:

1 – stożkowatych – pojedynczych, umieszczonych na największej wydatności brzuśca,

2 – rożkowatych – pojedynczych, pełnych, guzów – uchwytów, umieszczonych na największej wyđętości brzuśca.

C – zdobienie za pomocą dołków paznokciowych, odcisniętych na górnej krawędzi wylewu.

Ornament malowany wystąpił na szerokootworowym naczyniu wazowatym, asymetrycznej amforze gruszkowatej i trzech miniaturowych czarkach. Pozostałe formy zdobione były jednym z wariantów ornamentu plastycznego.

Spośród przebadanych do chwili obecnej sześciu grobów KLW, cztery (nr 1, 2, 4, 5) wyposażone zostały w zestawy po trzy naczynia. Pozostałe groby w jedno lub osiem naczyń. Zestawy po trzy naczynia zawierały następujące formy: amforę gruszkowatą (w różnych wariantach), czarę gruszkowatą, naczynie amforowate lub wazowate, pucharek doniczko-waty, miniaturowe czarki, naczynie o profilu esowatym. Jedynym powtórzoną zestawem ceramicznym jest zestaw: naczynie amforowate (lub wazowate), naczynie o profilu esowatym, miniaturowa czarka gruszkowata, który wystąpił w grobach 4 i 5 KLW.

2. Wyroby krzemienne (tabela 2)

Zostały szczegółowo omówione w artykule autorstwa dr Anny Zakościelnej w niejszym tomie (Zakościelna 2006, 271–292).

3. Siekierka miedziana

W obrębie grobu 5 KLW znaleziono szósty na omawianym cmentarzysku przedmiot miedziany. Niewielka, asymetryczna siekierka o wachlarzowatej, ścienionej w części spodniej brodzie oraz ścienionym z obu stron, zwężającym się obuchu, usytuowana była pod naczyniem nr 2, naprzeciwko części twarzowej czaszki, w SE partii jamy grobowej (ryc. 6).

Wymiary zabytku: długość 70 mm, największa szerokość 30 mm, wysokość 10 mm, waga: 84.8 g (ryc. 7, 8: E). Siekierka ta jest pierwszym tego typu zabytkiem odnalezionym w obrębie KLW na ziemiach polskich.

Andrzej Szpunar wyróżnił 83 egzemplarze neolitycznych siekierok miedzianych z terenu Polski (Szpunar 1987). Siekierki te reprezentują sześć podstawowych typów: Kalinowice Wielkie, Dąbrówka Dolna, Strzelin, Vinča, Bytyń, Brusy. Jednak egzemplarza z Książnic nie można zaliczyć do żadnego z wymienionych typów. Najbliższe analogie do siekierki z grobu 5 KLW pochodzą z terenu Węgier (typ Felsőgalla wariant Szendrő lub wariant pośredni pomiędzy Hajduszoboszlo a Sakalhat?), których występowanie datowane jest na okres istnienia kultury tiszapolgarskiej i badrogereszturskiej (Patay 1984, 31–33; tabl. 5–77; tabl. 6–93). Być może, podobnie jak w przypadku topora typu Şiria z grobu 3 KLW, mamy tu do czynienia nie z bezpośrednim importem, ale z lokalnym naśladownictwem zakarpaccich wzorców (Zakościelna 2007).

Siekierki przypisywane kulturom kręgu lendzielsko-polgarskiego z obszaru Polski w większości pochodzą ze znalezisk luźnych. Jedynie w kilku przypadkach, w obrębie

grupy jordanowskiej kultury lendzielskiej siekierki wchodziły w skład zwartych zespołów grobowych, m.in. w Dobkowicach, gm. Kobierzyce (Lech, Noworyta 1979, 8; ryc. I: a), w Tyńcu Małym, gm. Kobierzyce, grób 1 (Noworyta 1986, 9–11, 27; rys. 9f), w Przesieczu, woj. opolskie (Altschlesische Blätter 1928, 46) oraz na st. Ślęza 10, gm. Kobierzyce, obiekt 89 (Bronowicki, Domański, Kosicki 2001, 115; ryc. 13). Znacznie więcej siekier miedzianych znamy ze stanowisk KPL, gdzie występowały one w obrębie osad (m.in. w Kietrzu, woj. opolskie i Kornicach woj. katowickie — Szpunar 1987, 15, 17) lub znajduwane były w depozytach (m.in. w Bytniu, pow. Szamotuły, Krajniku Dolnym, gm. Chojna, Rudkach, pow. Szamotuły, Śmierdnicy, woj. szczecińskie, Żeńsku, woj. gorzowskie — Szpunar 1987, 15–16).

4. Interpretacja przestrzenna cmentarzyska oraz uwagi na temat orientacji grobów

Przyrządzenia dotyczące rozkładu przestrzennego grobów na cmentarzysku K LW w Książnicach, zawarte w artykule opisującym groby 1, 2, 3, 4 K LW (Wilk 2004, 239, 240), potwierdziły się po odsłonięciu grobów 5 i 6. Obecnie można z całą pewnością mówić o celowym rozplanowaniu cmentarzyska K LW w Książnicach. Zinventaryzowane dotychczas groby tworzą fragm. prostokąta o dłuższych bokach N–S i krótszych W–E. Groby 5 i 6 K LW ułożone zostały wzdłuż tej samej linii (N–S), co zarejestrowane wcześniej groby 1 i 4 K LW. Tworzą one jak się wydaje zachodnie ramię prostokąta. Fragment południowego ramienia tworzą groby 4 i 2 K LW, a centrum założenia stanowi grób cząstkowy 3 K LW, zawierający m.in. kości dłoni ludzkiej i topór miedziany typu Şiria (ryc. 2; Wilk 2004, 229, 230, 239, 240; ryc. 6). Na jedynym z niewielu przebadanych w całości, zawierającym osiem grobów cmentarzysku K LW na st. 26 w Strzyżowie, zaobserwowano istnienie układu grobów rozmieszczonych parami w narożnikach z centralnym placem (kopcem?) w środku założenia. Rozplanowanie grobów na cmentarzysku K LW na st. 26 w Strzyżowie nie jest jednak tak czytelne jak w przypadku cmentarzyska książnickiego, m.in. z uwagi na znaczne odległości między grobami (Zakościelna 1997, 14).

Grób 5 K LW zorientowano zgodnie z zasadami obowiązującymi w K LW, gdzie mężczyźni chowani byli zazwyczaj w pozycji skurczonej na prawym boku z głową na S i twarzą na E a kobiety z głową na S i twarzą na W (Zakościelna 1996, 178).

Analizując układ grobu 5 K LW oraz jego wyposażenie zauważyć można pewne podobieństwa z grobem 4 K LW (Wilk 2004, 232; ryc. 7). Oba groby ułożone są w linii (jeden za drugim) na boku W cmentarzyska. W obu przypadkach mamy do czynienia z pochówkami starszych mężczyzn, pochowanych w zbliżony sposób, wyposażonych w podobny zestaw naczyń oraz w jeden niewielki przedmiot miedziany (grób 4 — dłuto, grób 5 — siekierka). Oba przedmioty miedziane ułożone były w tym samym miejscu jamy grobowej (nieco powyżej czaszki na przeciwko twarzy). Wyraźne różnice występują natomiast w inventarzach krzemiennych obu grobów. Grób 4 K LW wyposażony był w zestaw 16 trapezów i 2 wiórow, grób

5 KLW zawierał 16 wyrobów krzemiennych, w tym masywne drapacze, długie wióry i wiórowce. Najbardziej okazały element wyposażenia krzemienego grobu 5 KLW – wiórowiec obuboczny zbieżny (sztylet) z krzemienia wołyńskiego, opracowany bardzo regularnym retuszem rynienkowatym, spoczywał pomiędzy lewą kością ramienną a żebrami. Prawdopodobnie, takie ułożenie tłumaczyć można tym, że w momencie składania ciała do grobu sztylet umieszczony był w pochwie (wykonanej z surowca organicznego) i zawieszony na szyi zmarłego (Zakościelna 2006).

Hipotezę o istnieniu związku pomiędzy osobnikami z grobów 4 i 5 KLW potwierdzają wyniki badań antropologicznych obu szkieletów (Haduch, Szczepanek 2006).

Grób 6 KLW należy do niezwykle rzadkiej grupy pochówków symbolicznych – cenotafów. Jedyne znane z obszaru KLW pochówki tego rodzaju pochodzi ze st. Grodzisko II w Złotej k. Sandomierza (grób 122). Pochówek ten wyposażony był w 10 naczyń glinianych, ułożonych podobnie jak w grobie 6 KLW, w trzech skupiskach (na początku, na środku i przy końcu jamy) po trzy naczynia w skupisku (czarka wewnątrz), 5 wyrobów krzemiennych i kilka przedmiotów kościanych i rogowych (uprzejma informacja Barbary Matraszek). W obrębie położonego na tym samym stanowisku grobu 101 zaobserwowano analogiczny jak w grobie 6 KLW z Książnic sposób ułożenia kości zwierzęcych, sugerujący złożenie do grobu całej polaci mięsa. Grób ten również nie zawierał szkieletu ludzkiego (Żurowski 1932, 40, 41).

5. Chronologia cmentarzyska

Podobnie jak pozostałe pochówki z cmentarzyska KLW na st. 2 w Książnicach, groby 5 i 6 na podstawie form ceramicznych i inwentarza krzemienego, należy przyporządkować fazie IIIa KLW. Zbliżone do egzemplarza książnickiego siekierki miedziane, znane z Wielkiej Niziny Węgierskiej datowane są na czas trwania kultury tiszapolgarskiej i hodrogkereszturskiej (Patay 1984, 31–33; tabl. 5–77; tabl. 6–93). Daty radiowęglowe pozyskane dla materiałów z fazy IIIa KLW ze st. 26 w Strzyżowie, sytuują ją między 3800 BC a 3600 BC (Kadrow, Zakościelna 2000, 252–254). Wydaje się, że podobnie należy datować cmentarzysko KLW w Książnicach.

PODSUMOWANIE

W świetle dotychczasowych badań wykopaliskowych oraz analiz antropologicznych, coraz wyraźniej rysuje się teza, że w Książnicach mamy do czynienia z krótkotrwałym, szczegółowo rozplanowanym, najprawdopodobniej niewielkim, rodzinnym (rodowym) cmentarzyskiem. Należy podkreślić, iż w obrębie kultur cyklu lendzielsko-polgarskiego nie zaobserwowano dotychczas przypadku konstruowania przestrzeni grzebalnej wg podobnych reguł jak w Książnicach. Taki stan rzeczy może wynikać ze złego stanu zachowania

części znanych cmentarzysk oraz z fragmentaryczności badań, które często prowadzone są w niewielkim zakresie. Cmentarzysko w Książnicach, dzięki optymalnym warunkom zachowania obiektów oraz ograniczonej liczbie pochówków, stwarza niepowtarzalną okazję do pełnego rozpoznania zwyczajów pogrzebowych panujących wśród społeczności późnej fazy KLW.

Szczegółowe, niezwykle dokładne przebadanie całego cmentarzyska może przynieść nie spotykane dotąd możliwości interpretacyjne, dotyczące przede wszystkim archeologicznych śladów rytuałów i czynności religijno-magicznych, przejawiających się m.in. w specyficznej budowie cmentarzyska, z centralnym grobem cząstkowym – *axis mundi* pola cmentarnego i złożonym w jego wypełnisku toporem miedzianym – *epifanią* magii apotropaicznej, chroniącym a jednocześnie sakralizującym cmentarzysko.

PODZIĘKOWANIA

Wyrazy wdzięczności kieruję do państwa Mirosławy i Bogdana Siwców z Pacanowa, za szczególną przychylność i sponsorowanie bazy noclegowej w czasie trwania badań w lipcu i sierpniu 2004 r. Podziękowania składam dr Annie Zakościelnej za opiekę merytoryczną nad badaniami w Książnicach oraz za opracowanie wyrobów krzemiennych pozyskanych w sezonie 2004. Dziękuję dr hab. Elżbiecie Haduch oraz dr Anicie Szczepanek za wykonanie analiz antropologicznej szkieletu z grobu 5 KLW. Dziękuję też mgr Danucie Makowicz-Poliszot za wykonanie analiz archeozoologicznych zwierzęcych materiałów kostnych pozyskanych w sezonie 2004 ze st. 2 w Książnicach.